

© Інститут народознавства, Інститут
українознавства
ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2006
© Національний університет
“Львівська політехніка”, 2006

СТАТТІ. ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр Амельченко
Національна металургійна академія

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

© Амельченко О., 2006

Розглянуто деякі теоретико-методологічні підходи сучасного елітизму. Наведена типологія політичних еліт і їхня характеристика. Обґрунтовано підвищення значення політичної еліти в умовах демократичного транзиту. Проаналізовано особливості формування та функціонування української політичної еліти на сучасному етапі.

The theoretic-methodologicals characteristics of the modern elitism are examined in this article. Typology of the political elites and its characteristic are given. The increase of the role political elites in terms of the democratic transit is substantiated. Peculiarities of formation and functionaries of the Ukrainian political elites at modern level are analyzed.

У загальному вигляді еліту можна визначити як різномірну соціальну спільність, що представляє менший верхній прошарок суспільства й полярний іншій різномірній соціальній спільності – масі, яка є більшістю суспільства. Верхня верства будь-якого сучасного суспільства містить у собі різні елітні групи: політичні, економічні, культурні, інтелектуальні, професійні, технократичні, військові, релігійні тощо.

Мислиться правильним і справедливим, щоб в ієрархії еліт, соціально-домінантних груп пріоритет належав культурним, інтелектуальним, технократичним елітам як творцям нових культурних, цивілізаційних цінностей і технічного прогресу. Але в суспільній свідомості на перший план виступають політична й економічна еліти. Так, соціологічні дослідження в Україні довели, що поняття еліти в населення асоціюється з верховною законодавчою й виконавчою владою, а також з багатими людьми – підприємцями й керівниками банків. В уяві більшості людей образ високого представника влади зливається з образом багатого людини [8, 53]. Та й у науковій літературі, присвяченій дослідженню проблем еліт у суспільстві, що трансформується, якщо і вживається термін еліта, то найчастіше йдеться саме про політичну або політико-економічну еліту. І це не випадково.

По-перше, суспільство, що переживає системну трансформацію, багато в чому відрізняється від стабільного суспільства. Характерна риса такої трансформації – кардинальна зміна суспільних цінностей і соціальних норм. Суспільні зміни здійснюються через функціонування державних і громадських інститутів суспільства. У стабільно функціонуючому суспільстві останні виконують, відповідно до теорії систем соціальної дії Т.Парсонса, такі функції: цілепокладання, адаптації, інтеграції, легітимації. В умовах трансформації не всі ці функції виконуються, або виконуються далеко не повною мірою. Тому помітно зростає значення елітних груп у нав'язуванні суспільній свідомості нової системи оцінок і цінностей.

По-друге, трансформація українського суспільства здійснюється в умовах нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, егалітарна горизонтальна взаємодія яких повинна була б витіснити вертикальну структурованість влади, наявність залишків у суспільній свідомості авторитаристських стереотипів, патерналістських установок, пасивної залежності. Йдеться про відсутність або ж недосконалість внутрішньої індивідуальної свободи, недостатньої організованості, громадянської активності, невміння брати на себе відповідальність за прийняття рішень. Справедливо відзначається, що значення еліт (особливо політичних) різко зростає як компенсаторний механізм там, де слабо розвинені інститути громадянського суспільства [6, 17].

Політичну еліту можна визначити як соціальну групу, що становить меншість суспільства і є суб'єктом підготовки й прийняття (або впливу на прийняття/неприйняття) найважливіших стратегічних рішень і має

необхідний для цього ресурсний потенціал.

У сучасній науковій літературі класифікацію політичних еліт здійснюють на основі різних підходів і критеріїв.

Насамперед, еліти поділяють на “відкриті” і “закриті” [1, 86; 2, 100]. В основу цієї типології прийнято принципи її створення й тип рекрутування членів еліти (відкритий або закритий). Відкритий тип звичайно базується на відборі, який орієнтується на досягнення індивіда й має вигляд чесного конкурсу. При цьому вирішальними є особисті якості людини й дотримання демократичних процедур. Тільки за таких умов еліта може бути співтовариством кращих, тобто справжньою меритократією. Закритий тип базується на селекції, яка орієнтується на аскриптивні начала й келійність. Вирішальним є соціальне походження, багатство, етнічна приналежність, відданість соціальній групі, клану, лідерові й ігнорування демократичних процедур або створення лише їх бачення. Закритий тип рекрутування політичної еліти історично перший, тоді як відкритий є результатом розвитку політичних систем. Перший тип характеризується, насамперед, вузькістю соціальної бази еліти. Це панівні: клас, верства, стан, які й монополізують політичну владу. Закритий тип рекрутування еліти характерний для політичних систем традиційного суспільства, а щодо сучасних політичних систем – для тоталітарних і авторитарних політичних режимів. Цей тип рекрутування еліти звужує її соціальну базу, перешкоджає отриманню елітних позицій найбільш здатним людям з нижчих верств суспільства, інакодумцям тощо. Тим самим він прирікає політичну систему на застій. Еліта втрачає здатність до ефективного керівництва й, по суті, провокує створення контреліти. Контреліта перевершує правлячу еліту за своїми інтелектуальними можливостями і використовує невдоволення мас існуючою системою для руйнування цієї системи, для зміни еліт.

Разом з тим, як переконливо показав видатний російсько-американський соціолог П.Сорокін, навряд чи коли-небудь існувало й коли-небудь зможе існувати суспільство, абсолютно закрите, де була б відсутньою вертикальна мобільність, так само як і суспільство, у якому б вертикальна мобільність була б зовсім вільною [5, 295–424]. Подібне суспільство було б безструктурним. Отже, суспільство з повністю відкритою й абсолютно закритою елітами – це “ідеальні типи” (у веберівському розумінні), реальні ж політичні системи лише наближаються до одного або іншого. Суспільства з відкритою елітою – це сучасні демократії. Але й тут твердження про “суспільство рівних можливостей”, скоріше, декларація про наміри, ніж констатація політичної реальності. І в цій політичній системі вихідці з вищих страт суспільства, що володіють відповідними капіталами, мають кращі стартові можливості для елітної кар’єри.

Один з найбільших американських політологів, Г.Лассвелл, справедливо відзначав, що не можна абсолютизувати тезу про “рівний доступ до влади” у західних демократіях, просто там немає непереборних бар’єрів на шляху рекрутування еліт. Чекати більшого було б, на його думку, “нереалістично”, хоча б тому, що соціально-політичний процес вимагає певного рівня соціальної стабільності, а постійна зміна еліт може розхитати політичну систему. Політологічні дослідження свідчать про те, що більша частина політичної еліти західних країн рекрутується з вищого і вищого середнього класів, що становлять 5 % населення [1, с. 87–88].

Проте, соціальна база в сучасних демократичних країнах ширша навіть при існуванні в них панівного класу, який міцно тримає у своїх руках основні важелі державного керування. Частка осіб з нижчих страт у політичній еліті збільшується. Це не означає, що в такому суспільстві еліта перетворюється в безкласову групу. Як переконливо показав Р.Михельс, обрання в парламент, призначення на високу державну посаду вихідця з нижчої соціальної страти звичайно змінює його спосіб життя: він переймає стиль життя й звички представників привілейованих класів, інтегруючись у соціально-політичну систему.

Отже, існуючі демократичні політичні системи не дотягують до критеріїв відкритої еліти. Модель відкритої еліти – скоріше норматив, мета, яких вони явно не досягли. Відомо, що більша частина адміністративно-управлінського апарату складається не з виборних, а з призначених чиновників, тому електорат досить вузький. Але його вузькість не обов’язково свідчить про недемократичність політичної системи. Тут важливий критерій відбору, яким керується електорат: чи являє він собою чесний конкурс, конкуренцію на основі здібностей і заслуг або ж вирішальним є багатство, соціальне походження, зв’язки тощо.

Якість еліти багато в чому залежить від принципів її утворення. У стабільних політичних системах формування еліти здійснюється відповідно до ретельно розроблених процедур. Внаслідок чого персональний склад еліти з більшою або меншою періодичністю обновлюється, а сама політична структура залишається значною мірою незмінною. По-іншому складається в умовах стрімкої зміни політичної системи, в періоди політичної нестабільності. Тоді відбувається трансформація або зміна еліт. Люди, котрі займають ключові позиції в державному керівництві, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням

звичайних рутинних процедур. Суспільство звичайно ніколи не відчуває нестачі в тих, хто бажає зайняти елітні позиції. Це стимулюється високим статусом управлінської діяльності, престижем, можливістю отримати низку привілеїв, зокрема й матеріальних. Інша річ, наскільки кваліфікованими виявляються “новобранці”, які їх моральні й ділові якості. Формування еліти винятково важливе для політичної системи: воно може або забезпечити більш-менш рівні можливості доступу до влади й впливу на неї громадян, або обмежити ці можливості, або й зовсім їх позбавити.

Наступна класифікація політичних еліт і відповідних їм політичних режимів походить з характеру елітної структури, яка мислиться як сукупність установок і взаємин між елітними групами. Визначальним для цієї типології є розрізнення еліт за ступенем згуртованості, консолідації і єдності. Ці близькі за змістом поняття характеризують тотожність, духовну спорідненість членів однієї еліти, їх системну цілісність, однозначність щодо “правил гри” в наявній спільності. Протилежною характеристикою вважатиметься роз’єднаність, розрізненість частин, внутрішня суперечливість політичної еліти.

У межах цієї класифікації виокремлюються три ідеальних типи еліт [3, с. 80; 6, с. 22–24]. По-перше, “роз’єднана” (внутрішньо суперечлива) еліта. Її відмінними рисами є мінімальний рівень ціннісного консенсусу, взаємодії між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів і необмежена політична боротьба за принципом “гри з нульовою сумою”. Особи й групи, котрі становлять роз’єднану політичну еліту, відокремлені, не мають загальної соціально-політичної ціннісно-нормативної бази, у них відсутні міцні зв’язки й домовленості, на основі яких ці зв’язки б трималися. Цьому типу еліт відповідають нестабільні політичні режими – як демократичні, так і авторитарні.

По-друге, “об’єднана” (консенсусно єдина) еліта. Вона характеризується ціннісним консенсусом і взаємодією між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів, у межах яких конфлікти розвиваються за принципом “гри з позитивною сумою”. Така еліта складається з представників конкуруючих політичних сил, партій і політичних програм різних орієнтацій, захисників різних соціально-економічних інтересів і різних сегментів суспільства. При цьому встановлюються певні норми відносин, що забезпечують чіткі межі політичної конкуренції, створюється мережа каналів взаємовпливу, своєрідна система елітних зв’язків і владних відносин. Завдяки виробленню певних загальноприйнятих норм, загальних уявлень і мережі взаємодії стає можливою інтеграція різних конкуруючих фракцій еліти, досягається гармонізація різноманітних інтересів. У щоденному політичному житті нерідко спостерігається боротьба, конфлікти між членами консенсусно об’єднаної еліти, дискутуються нюанси політичних позицій, але такі протиріччя й конфліктні протистояння скоріше мають компромісний характер. Згодом розбіжності й відмінності мінімізуються й зникають, а вироблене загальне, узгоджене, залишається як результат, що має історичне значення. Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими, як мінімум, номінально демократичні.

По-третє, “ідеологічно єдина” або “ідеократично об’єднана” еліта. Вона характеризується тим, що ціннісний консенсус і взаємодія між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів забезпечуються завдяки наявності домінуючої фракції (політичної партії), чия ідеологія визначає офіційний політичний курс. Для цього типу еліти характерною є належність більшості членів її до однієї партії або союзу близьких партій, сповідування єдиної ідеології, одностороння підтримка певної доктрини (наприклад, марксизму-ленінізму). Ідеократично об’єднаній еліті властивий високий рівень внутрішнього примушення, культивується неформальна ієрархія, щоб позиції в еліті розподілялися відповідно до відданості офіційній системі переконань. Такому типу еліти відповідають стабільні непередставницькі режими, де навіть за наявності формальних демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт за підтримку мас.

Моделі політичних еліт: “консенсусно” або “ідеологічно” об’єднаних і роз’єднаних є ідеальними теоретичними конструкціями, але з параметрами й характеристиками яких можна зіставляти реальні політичні еліти.

В останні роки, особливо це стосується пострадянських еліт, виникла ще одна типологія еліт. В її основі є характеристика еліти з погляду широчини й масштабності її впливу. У цьому аспекті еліта поділяється на загальнонаціональну й регіональну. Регіональна еліта розуміється як співтовариство людей, котрі займають офіційні високостатусні позиції в політичній, економічній і адміністративній сферах регіонального управління.

За характером і способом участі у владі, прийняття (впливи на прийняття) стратегічних рішень доцільно виокремити “відкриту” і “тіньову” еліти [8, с. 35]. Відкрита еліта в цьому розумінні – це публічні політики, які займають певні позиції в законодавчій і виконавчій державній владі та мають легітимне право на прийняття стратегічних рішень. Тіньову еліту представляють ті групи, які мають істотний вплив на прийняття (неприйняття) державних рішень, завдяки своєму багатству, родинним стосункам і зв’язкам з “можновладцями”,

діючи не публічно, а кулуарно, закрито. Тіньова правляча еліта є скрізь. Але в демократичних, стабільних суспільствах її можливості та вплив порівняно незначні. У країнах, що переходять до ринкової економіки, виникають умови для зростання значення тіньової еліти. Причин тут багато. Серед них найважливіші – первинне нагромадження капіталу (яке, як правило, не є легітимним), недосконала й суперечлива правова система тощо.

У світлі позначених теоретико-методологічних передумов елітизму розглянемо особливості сучасної української еліти.

Як ми вже відзначали, соціально-політична й економічна трансформація суспільства значною (якщо не вирішальною) мірою залежить від стану й поведінки його політичної еліти, а також часто зумовлена зміною правлячих еліт. Своєю чергою, зміни в політичній і соціально-економічній системах призводять до змін у складі й тенденціях розвитку політичної еліти. Значення фактора еліти для України особливо значне, оскільки історично склалося так, що українське суспільство досить різноманітне в культурно-мовних, релігійних, економічних відносинах і менталітеті населення.

Протягом більшої частини своєї історії український народ розвивався в складі різних державних утворень. Це не могло не зумовити виникнення глибоких соціокультурних розбіжностей між окремими українськими регіонами. Близько однієї третини населення України є російськомовним, причому більша частина проживає в південно-східних областях. У західноукраїнських областях навіть до проголошення незалежності України частка російськомовних не перевищувала 3–10 %. Фактор мови став перманентним предметом політичних інсинуацій протягом всіх парламентських і президентських виборчих кампаній.

Більшість віруючих Україна становлять православні, але в Галичині переважають греко-католики. Релігійний розкол збільшується й розколом усередині православної церкви. Після проголошення незалежності виникли дві Українські православні церкви, одна з яких підпорядковується Київському патріархату, а інша належить до сфери впливу Московського патріархату. Показовим є те, що перша користується переважною підтримкою в центральних областях України, а інша – у південно-східних. І сьогодні світла в кінці тунелю в справі об'єднання православних церков не видно.

Соціокультурні та етнічні розбіжності всередині українського суспільства втілені в різних політичних (особливо зовнішньополітичних) орієнтаціях окремих областей України. Це чітко продемонстрували президентські 2005 року та парламентські 2006 року вибори. Якщо населення заходу й центру України більше схиляється до європейського вибору (вступ України в ЄС і НАТО), то населення півдня та сходу віддає перевагу орієнтації на Росію (входження в Єдиний Економічний Простір) і розширенню співробітництва в межах СНД.

“Соціокультурна неоднорідність і очевидна політична регіоналізація українського суспільства, – відзначає В.В.Фесенко, – перетворюють його політичну еліту (мається на увазі ступінь її єдності або роз'єднаності, особливості формування й поведінки, тенденції її розвитку) у чи не вирішальний фактор, що визначає стабільність (або нестабільність) політичної системи й суспільства в цілому” [7, с. 87]. Позитивне значення еліти залежить від її якості, а якість еліти – від принципів її формування.

Для пострадянської України характерна змішана система формування й відтворення політичної еліти.

З одного боку, основними інституціональними каналами на шляху просування до вершин політичної ієрархії є державний апарат, органи місцевого самоврядування, політичні партії, система освіти. Домінування в складі еліти господарників і адміністраторів свідчить про важливе значення адміністративних каналів “входження у владу”. Але в Україні ще не склалася система підготовки й фільтрації вищих (елітних) адміністраторів, хоча й з'явилися спеціалізовані навчальні заклади. Тому найчастіше вирішальне значення під час відбору мають не професійні й моральні якості, а протекціонізм, патронаж, особисті зв'язки.

З іншого боку, вже перші й наступні порівняно вільні вибори президента, парламенту й місцевих органів влади означали появу принципово нового, причому потужного каналу рекрутування еліти, де значення селекторату виконувало не номенклатурно-бюрократичне сито, а все населення, точніше електорат. Разом із частиною колишньої номенклатури, що, у всякому разі на словах, прийняла нові ліберальні й демократичні цінності, в політичну еліту буквально ввірвалися національно-демократичні сили. Формування еліти змінилося в напрямку його демократизації. Загалом просування в еліту прискорилося, більше можливостей з'явилося в порівняно молодих людей зайняти елітні позиції. Це був крутий поворот, безсумнівний прогрес для країни. Інша річ, що новий канал не призвів до істотного поліпшення якості еліти. Це, насамперед, пов'язане з низькою політичною культурою електорату, з відсутністю демократичних традицій. Цей канал зберіг можливість проникнення в еліту не просто безпринципних кар'єристів (які були в надлишку представлені в номенклатурній

і потім у неонеоменклатурній еліті), але й тих “нових українців”, які створили багатство на “прихвизації” та корупції, представників криміналітету, нарешті, просто недосвідчених в політиці людей. Разом з тим, як свідчить досвід, характерним для України є те, що саме виборний механізм формування загальнонаціональної еліти ретранслює й закріплює на рівні політичного істеблшменту історично обумовлені регіональні протиріччя.

Можна погодитися з тим, що “існуюча система рекрутування правлячої еліти в Україні ще не досить демократична, а скоріше зберігає деякі риси неонеоменклатурної і поступово набуває нових рис – патроно-кліентарних. Є патрон (лідер) і його клієнти, так звані команди, які переходять на нові посади слідом за патроном. Звідси суперечливість ідей і дій української правлячої еліти” [4, с. 9]. Сьогодні найпоширеніший спосіб просування “наверх” – стати членом “команди”, яка працює на впливового лідера, знайти заступника, тобто вступити в клієнтарні відносини. Інакше кажучи, велике значення у формуванні еліт і політичній трансформації в нашій країні має не правлячий клас загалом або якась політична сила, а саме політичний лідер, як головна фігура найважливіших політичних процесів. Саме регіональні політичні лідери, котрі претендують на роль загальнонаціональних, разом зі своїми “командами” приходять до політичного олімпу. Ця специфіка формування політичного істеблшменту чітко виявилася на виборах президента в 2005 році й особливо яскраво на пропорційних парламентських виборах 2006 року.

Політичне структурування й формування нової вищої політичної еліти було досить тривалим, складним, суперечливим, але за півтора десятиліття існування незалежності склалося ядро нової вищої політичної еліти. Це ядро сьогодні представлене п’ятьма основними політичними силами, об’єднаними навколо своїх лідерів. Усередині цього ядра існує явна опозиція в особі КПУ, інші (Партія регіонів, Наша Україна, БЮТ і Соцпартія) близькі за економічними програмами, але є досить серйозні розбіжності в баченні соціального й зовнішньополітичного векторів розвитку країни між Партією регіонів і політичними силами, що представляють Помаранчеву революцію.

Варто враховувати, що політичне структурування має незавершений характер. Регіональний рівень політичної еліти буде представлений, крім зазначених політичних сил, блоками і їхніми лідерами, які не потрапили в парламент. Деякі з них будуть представлені досить поширено. Наприклад, Блок Наталії Вітренко отримав мандати в 12 найбільших обласних і міських радах, а Народний блок Литвина – в дев’ятьох.

Стабільний, демократичний розвиток можливий лише за наявності добровільного консенсусу між різними частинами еліти, під час досягнення коаліційної угоди між ними. Політичні групи в цьому разі відмовляються від відкритих конфліктів і суперництва з другорядних питань. Тоді можна говорити про консенсусну єдність різних груп еліти. Наскільки реальна така перспектива для нашої країни у світлі останніх парламентських і місцевих виборів? На парламентському рівні така перспектива цілком реальна як коаліція помаранчевих, хоча стабільне існування такої коаліції проблематичне, насамперед, через політичні амбіції лідерів. Внаслідок створення парламентської більшості (БЮТ, Наша Україна, Соцпартія) і уряду на його основі, виникне серйозна опозиція щодо формування й реалізації внутрішньої й зовнішньої політики всередині парламенту, суперечності між центром та регіональною владою. Загалом національна політична еліта залишиться роз’єднаною, що аж ніяк не сприятиме вирішенню найважливіших проблем української держави та її народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашин Г.К. *Формы рекрутирования политических элит // Общественные науки и современность.* – 1998. – № 3. – С. 85–96.
2. Гаман-Голутвина О.В. *Определение основных понятий элитологии // ПОЛИС.* – 2000. – № 3. – С. 97–103.
3. Гельман В.Я. *“Сообщество элит” и пределы демократизации: Нижегородская область // ПОЛИС.* – 1999. – № 1. – С. 79–97.
4. Михальченко М. *Еліта в Україні: їсте, куме, що зварили // Віче.* – 2003. – № 1(130). – С. 7–11.
5. Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество.* – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
6. Танчер В.В. *Теории неолитизма в свете демократической трансформации и украинские реалии // СОЦИС.* – 1999. – № 10. – С. 16–26
7. Фесенко В.В. *Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // ПОЛИС.* – 1995. – № 6. – С. 87–94.
8. Шульга М.О., Потехін О.В., Бойко Н.Л., Парахонська О.Б., Шульга Т.М. *Правляча еліта сучасної України // Вісн. Нац. Академії наук України.* – 1998. – № 7–8. – С. 33–55.